

Мельник Я. Я.,
кандидат юридичних наук, докторант
Інституту законодавства Верховної Ради України

ФЕНОМЕН БЕЗПЕКИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ГНОСЕОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРАВОРОЗУМІННЯ

PHENOMENON OF SAFETY IN THE CIVIL PROCESS: GOSSEOLOGICAL APPROACHES TO AWARENESS

У статті досліджуються питання, що пов'язані з визначенням понятійного апарату феномена безпеки в цивільному процесі. Встановлено, що безпеку цивільного процесуального права *можливо визначити через (а) створену судом можливість безперешкодної реалізації прав; як (б) належний ступінь контролю та захисту від деструктивної поведінки учасників справи; і як (в) особливий стан захищеності системи цивільного процесу.* Відтак виділяються *фактори праворозуміння з двох позицій: ті, які утворюють стан захищеності, та ті, які, навпаки, руйнують його.* Перші (позитивні) становлять групу, що ідентифікують верховенство права, другі (негативні) – вказують на прогалини та колізії або ж деструктивну поведінку.

Ключові слова: праворозуміння, безпека, цивільний процес, цивільне судочинство.

В статье исследуются вопросы, связанные с определением понятийного аппарата феномена безопасности в гражданском процессе. Установлено, что безопасность гражданского процессуального права возможно определять посредством (а) созданной судом возможности беспрепятственной реализации прав; как (б) надлежащую степень контроля и защиты от деструктивного поведения участников дела; и как (в) особое состояние защищенности системы гражданского процесса. Поэтому факторы выделяются с двух позиций: те, которые образуют состояние защищенности и те, которые, наоборот, разрушают его. Первые составляют группу, идентифицирующую верховенство права, вторые – указывают на пробелы и коллизии или же деструктивное поведение.

Ключевые слова: правовопонимание, безопасность, гражданский процесс, гражданское судопроизводство.

The article deals with the issues related to the definition of the conceptual apparatus of the phenomenon of security in the civil process. It has been established that the security of civil procedural law can be determined through (a) the possibility created by the court of unimpeded realization of rights; as (b) an adequate degree of protection against the destructive behavior of the participants in the case; and as (c) a special state of security of the civil process system. Therefore, factors from two positions are distinguished – those that form the state of security and those that, on the contrary, destroy it. The first one is a group that identifies the rule of law, the other ones point to gaps and conflicts, or destructive behavior.

Key words: legal thinking, security, civil process, civil justice.

Постановка проблеми та актуальності. У цивільному судочинстві проблема пізнання феномена безпеки комплексно не розглядалася, а наукові доробки в цій сфері характеризуються здебільшого наче «замовчуванням» дійсних проблем, що пов'язані з усуненням ускладнення справи, зловживання правом, процесуальних ризиків тощо. І це за тих обставин, коли відповідно до Закону України «Про національну безпеку» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII (надалі – Закон від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII) на суд покладено реалізацію функції контролю за виконанням рішень суду задля забезпечення національної та цивільної безпеки. І хоча процесуально-правовий зв'язок ЦПК України та Закону від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII доволі слабко, на перший погляд, уявляється, проте вказує на необхідність детальнішого з'ясування суті розуміння та навантаження феномена безпеки для цивільного судочинства. І це в той же час, коли основні наукові пошуки якраз і націлені на долання конкретних проблем у правовому регулюванні цивільних процесуальних правовідносин.

У правовій доктрині проблемами безпеки права (прав пов'язаних із безпекою, права на безпеку) переймалися чимало дослідників, серед яких можливо виділити О.Б. Бондра («Поняття та зміст права людини на безпеку та його співвідношен-

ня із суміжними правами», наукова стаття, 2011р.), А.М. Лободу («Правова безпека особи в сучасній Українській державі (теоретико-правове дослідження)», кандидатська дисертація, 2013 р.), Л.В. Радовецьку («Суб'єкти забезпечення державної безпеки України: теоретико-правові аспекти», кандидатська дисертація, 2015р.), В.А. Ліпкана («Основи права національної безпеки», наукова стаття, 2009р., тощо; а також докторська дисертація) тощо. Проте із цивільної процесуальної точки зору феномен безпеки не розглядався. Щоправда, можливо вказати на окрему працю Георга Гальке судді у відставці Верховного Суду Німеччини («Зміцнення ролі Верховного Суду України – об'єктивна необхідність», доповідь, ВСУ, 2013 р). Але незважаючи на слухні підходи, погляд дослідника фокусувався здебільшого на процесуальному праві та судоустрої.

Отже, за такого підходу постає очевидною потреба є з'ясуванні гносеологічної суті феномена безпеки в цивільному судочинстві, що і визначається нами за мету даного дослідження. Отриманий результат дозволить визначити основну концепцію праворозуміння цього феномена в цивільному процесі, що слугуватиме в подальших наукових розвідок у цивільному процесуальному праві.

Виклад основної частини дослідження. Так, із позиції Ю.Ю. Ветютнева, однією з характерис-

тик цінності праворозуміння є *визначеність права*. Адже поняття права повинно визначатися точними межами. Іншими словами, формулюючи визначення права, ми повинні вміщати в такий вибір ряд тих ознак, які дозволяють із упевненістю ідентифікувати будь-який об'єкт в якості права або ж, навпаки, не визнавати його таким [5, с.14]. Така визначеність у практиці ЄСПЛ зводиться у відповідний принцип правової визначеності, яка знаходиться у причинно-наслідковому зв'язку із стабільністю правосуддя.

Т.І. Фулей, аналізуючи звіт Венеціанської комісії, цілком слушно звертає увагу на те, що в цьому документі відмічається, що правова визначеність вимагає, насамперед, того, аби правові норми були *зрозумілими і точними* й мали на меті гарантування того, що ситуації і правовідносини будуть передбачуваними. Також правова визначеність вимагає поваги до принципу *res judicata*: остаточні рішення національних судів не мають ставитися під сумнів. Що також вимагає виконання остаточних судових рішень. А тому система, що дозволяє ставити під сумнів остаточні судові рішення без переконливих підстав у суспільних інтересах і без зазначення строку, не відповідає принципу правової визначеності [35, с. 12; 43, с. 11]. Саме тому праворозуміння в цивільному процесуальному праві тісно пов'язане не тільки із цивільною процесуальною нормою (її якістю, в силу юридичної техніки), алей судовими рішеннями, а власне – їх якістю. Таким чином, як один варіант, так і інший, очевидно, охоплюються безпековими питаннями, адже становлять зміст захищеності, потенціал забезпечення стану стабільності у правовому регулюванні.

П. Рабінович, переймаючись проблемами антропології права, приходять до висновку, що неодмінною складовою частиною з точки зору праворозуміння ЄСПЛ є втілення «справедливого» балансу різноманітних інтересів (передусім, інтересів особи і суспільства), якого має бути досягнуто шляхом їх співставлення, «зважування». Із цього приводу вчений пропонує акцентувати увагу на тому, що хоча відбувається процес зважування, але насправді співвимірюються ті явища, які існують цілком «позитивно», тобто існують як суще, як факт (насамперед, людські потреби, інтереси), проте сам процес такого «зважування», на думку дослідника, відбувається, насамперед, у *свідомості* відповідного суб'єкта – причому за критеріями, які нерідко не тільки не об'єктивуються, не «позитивізуються», а й взагалі лишуються тільки ідеологічними конструкціями, абстракціями, що мають, до того ж, суто оціночний характер. Образно кажучи, «важки», за посередництва яких здійснюється те чи інше балансування інтересів, аби домогтися «справедливості» останнього, й залишаються у сфері ідеалу. Він же, будучи інтелектуальним інструментом оцінювання, здебільшого протиставляється позитивно існуючій фактичній ситуації й нерідко слугує, так би мовити, засобом протесту проти неї (хоча іноді – засобом її схвалення, легітимації, виправдання). Щоправда, автор додає, що вони зазвичай легко приховуються

вельми абстрактними термінопоняттями (на кшталт тієї ж «справедливості»), які можуть використовуватись як інструменти маніпулювання свідомістю людей [31, с. 242–243].

У сучасних філософських доробках відмічається, що «об'єкт образу ніколи не є більшим, аніж свідомість про нього, він цілковито визначається цією свідомістю: з образу неможливо дізнатися ні про що нове, чого б ми не знали раніше...» [20, с. 37]. Такий підхід надає нам чітку призму того, що *феномен безпеки* як об'єкт праворозуміння ніколи не може бути ширшим за ті небезпечні стани чи то загрози, а по суті – ті ж самі «образи», які б вказували на підстави, закладали фундамент для відповідної рефлексії з виставлення меж «безпечного – небезпечного», «прийнятного – неприйнятного», «законного – незаконного», «цінного – нецінного – безцінного», «ризикового – комфортного», «шкоди – благ», «права – неправа» тощо.

Тут доречно додати слушну думку А.І. Ющика про те, що необхідним для розуміння права є визначення інтересу як певного рухаючого початку в життєдіяльності людини, а також про співвідношення поняття «інтерес» та «зацікавленість»; відношення необхідності та свободи, співвідношення поняття суспільних відносин та відносин спілкування, а також останніх із соціальним управлінням [42, с. 36]. А І.В. Венедіктова, досліджуючи захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві, акцентує увагу на доцільності розвитку положення про захист суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів у випадку загрози виникнення небезпеки в майбутньому. Тобто про майбутню діяльність очікуваного заподіювача шкоди, що реально загрожує в майбутньому [6, с. 248]. Отже, категорія «інтерес» певною мірою становить основу в основних питаннях праворозуміння безпеки, безпечності – небезпечності тощо. Власне, такі кореляти і становлять орієнтир необхідності праворозуміння аспекту безпеки у правовому регулюванні тих чи інших правовідносин.

Інші дослідники проблем праворозуміння вказують і на те, що принципи, функції, структура чи навіть дія будь-якого феномена у правовій площині зумовлюється саме його природою та змістом [21, с. 19]. Це означає, що, досліджуючи сутнісний аспект праворозуміння феномена «безпеки», постає за необхідне з'ясувати правову природу та зміст цього феномена, що надасть можливість у подальшому предметно вести мову про функції, структуру, дію та принципи безпеки у процесуально-правовій площині.

Переймаючись проблемами методології безпеки у праві, Л.В. Радовецька цілком виправдано відмічає, що методологічні аспекти дослідження сфер безпеки пояснюються певними особливостями. На її думку, це пов'язано з потребою вироблення адекватної методології як підґрунтя та інструментарію для наукового осмислення проблем безпеки з позиції її як філософсько-соціального феномена та окремих проблем її забезпечення. Зокрема, набувають нового змісту та значення в контексті розбудови демократичної та правової держави, укріплення громадян-

ського суспільства в Україні, особливо актуалізуються у зв'язку із загостренням політичної ситуації в країні в останній період її державотворення. При цьому, на думку дослідниці, характерним, як і одночасно проблемним, є те, що ці дослідження *не мають давніх традицій у вітчизняній науковій думці, а різноманітні явища та процеси, що відбуваються у сфері безпеки, з одного боку, є своєрідними за своєю природою, а з іншого, універсальними, тому що взаємопов'язані з різними сферами суспільного буття та його пізнання* (курсив власний – Я.М.) [18, с. 317]. Вчена також відмічає, що поряд із традиційною структурою методів, що використовуються в теоретичних юридичних дослідженнях як спеціальні методи даного дослідження (група загальних методів пізнання; група філософських методів; загальнонаукових методів, частково наукових методів, спеціальних методів тощо), слід віднаходити за необхідне акцентуацію уваги на розробці та поясненні властивостей таких понять, як: «державна діяльність», «недержавна діяльність», «механізм держави», «правове регулювання», «безпека», «загрози безпеці», «суб'єкти забезпечення безпеки», «система забезпечення безпеки» та ін., які з урахуванням їх адаптації до конкретного предмету дослідження складають основу його понятійно-категоріального апарату [18, с. 326–328]. Натомість оперування тими чи іншими поняттями виявляється недостатнім з огляду на потребу з'ясувати основні підходи до праворозуміння цього явища.

Відомий голова Верховного Суду Ізраїлю Аарон Барак звертає увагу на те, що *безпека* держави складається, насамперед, *із верховенства* (господарства, владарювання) *права* (курсив власний – Я.М.) [2, с. 356].

За викладених вище обставин виникає логічне запитання: що таке безпека? Що криється під цим терміно-феноменом в етимологічному значенні, філософському, зрештою, правовому сенсі? Спробуємо з'ясувати більш детально.

Так, у тлумачному словнику з української мови термін «безпека» подається як *«стан, за якого ніщо кому-, або чому-небудь ніщо не загрожує...»* [12, с. 31], а «безпечний» – «який не криє в собі небезпеки, або захищає кого-, що-небудь від небезпеки. Якому не загрожує небезпека; гарантований від небезпеки. Який не завдає, не повинен завдавати шкоди... Те саме, що безтурботний; безжурний... » [7, с. 32]. Слідуючи суті того, на що спрямований «стан захищеності», слід звернути увагу, що «небезпека» пояснюється як «можливість якогось лиха, нещастя, катастрофи, шкоди», тобто «стан, якому щось загрожує» [7, с. 386].

У філософському значенні феномен безпеки полягає в наявності певних загроз, ризиків та небезпек щодо права власності (як головного з об'єктів ідеологічних зіткнень), захисту інформації тощо, в силу діяльності індивідів, соціальних груп, суспільства, держав [24, с. 19, 86, 90]. Адже, як відмічає С.В. Полікарпов, причиною цього є зміна епох, яка зумовлює необхідність зміни системи безпеки в силу

появи нових загроз, різного роду страхів, нових факторів розвитку тощо, а тому й виникає необхідність у новій парадигмі безпеки та системи безпеки, що здійснює її на практиці [24, с. 91].

У сучасній юридичній енциклопедії «безпека» визначається, як «стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз» [41, с. 207], який ґрунтується на певних принципах, суб'єктах, видах, функціях та стосується сфер економіки, інформації, екології та ін.. [41, с. 207, 210]. Отже, такі загрози стосуються безпосередньо захисту та охорони прав і свобод громадян, а також виконання своїх повноважень державою та органами і посадовими особами, що діють від її імені.

Діалектику правових категорій, дотичних до безпекового феномена, можливо комплексно уявити, проте це й вимагає з'ясування питання специфіки етимології феномена безпеки.

Підаючи оцінці деякі історичні віхи етимології терміна «безпека», варто вказати, що не завжди дане поняття було вживаним, розумілось суспільством, державою як об'єктивна необхідність в оперуванні, тим більше у правовому чи процесуальному просторі. До прикладу, в радянському енциклопедичному словнику слів на кшталт «опасность» (тут і далі – російською мовою – Я.М.), «безопасность», «комитет государственной безопасности» тощо – не зустрічається [32, с.119, 608–609; 926–927]. Проте, як зазначає В. Гусаров, безпека в інформаційному ключі як системне поняття з'явилося в 1914 р., коли у Великобританії було створено бюро військової пропаганди. Відтоді майже кожна країна має власну систему інформаційної безпеки держави [10, с. 263].

У теорії права безпеку пов'язують здебільшого із правовим режимом інформаційної безпеки [25, с. 252].

Відповідно до положень Конституції України «забезпечення державної безпеки ...покладається на правоохоронні органи держави...» (ч. 3 ст. 17), а «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави», як і сама «безпека» (тобто стан захищеності прав, свобод та інтересів – Я.М.), що визначається основоположною соціальною цінністю (ч. 2 ст. 3).

У підручнику із забезпечення інформаційної безпеки держави відмічається, що природні явища «безпека» і «небезпека» існують у діалектичній єдності, тобто у природі не існує окремого «стану безпеки» та «стану небезпеки». Адже, як слухно відмічає М.М. Присяжнюк із цього приводу, відповідно до філософського закону «боротьби протилежностей» ми спостерігаємо, відчуваємо та усвідомлюємо певні тенденції розвитку станів «більш безпечних» чи «більш небезпечних». Це відбувається, на його думку, в залежності від того, які чинники (позитивні чи негативні) домінують у природі чи суспільстві на певний визначений момент розвитку людини, національного суспільства, держави та світового співтовариства. Саме із цієї причини знайти «стан захищеності» на тривалий проміжок часу, схватитися від

небезпеки, ризику, виклику чи загрози неможливо. А тому система безпеки, зорієнтована лише на захисти заходи, спрямовані на створення відносного стану безпеки, тобто на створення умов відсутності «небезпек- загроз», є недосяжною ідеєю [23, с. 7]. На нашу думку, – відносно недосяжною, адже показовим є з'ясування праворозуміння феномена безпеки з точки зору ідеї верховенства права. Адже чи можливо оцінювати стан правопорядку, в тому числі в інформаційній сфері, без урахування основоположних засад, а по суті – орієнтирів, на панування одного соціологічного закону – закону панування верховенства права, особливо для розуміння його у процесі здійснення цивільного судочинства тощо.

Так, Розділом III Угоди про асоціацію України та ЄС від 27.06.2014 р., а саме ст.14 та ст. 24, визначено зобов'язання сторін у рамках сектору безпеки. Зокрема, стосовно (а) співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки, де сторони зобов'язались надати *особливого значення утвердженню верховенства права та укріпленню інституцій усіх рівнів у сфері управління загалом та правоохоронних і судових органів зокрема*. Таке співробітництво спрямовується на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості. Співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки повинно відбуватися на основі принципу поваги до прав людини та основоположних свобод; (б) домовленості сторін щодо того, щоб надалі розвивати *судове співробітництво в цивільних та кримінальних справах*, повною мірою використовуючи відповідні міжнародні і двосторонні документи, ґрунтуючись на *принципах юридичної визначеності і праві на справедливий суд* [34].

До змісту верховенства права, як відомо, включається право на справедливий суд, зміст якого розкривається в п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав і основоположних свобод та в судовій практиці Європейського Суду з прав людини, відповідно до якої це право включає до себе (а) *право на доступ до суду* і право на (б) *виконання судового рішення* (курсив власний – Я.М.) [22, с. 644].

Важливим є і питання про те, що принцип верховенства права включає до себе низку вимог до Конституції, законодавчих та інших нормативно-правових актів. Адже вважається, що всі ці акти не можуть скасовувати або обмежувати права людини, що за природою належать їй у вільному, демократичному суспільстві. Іншими вимогами принципу верховенства права до законодавства є: (1) *засада правової визначеності* (чіткість і визначеність нормативних положень, доведення їх до відома населення, недопустимість зворотної дії актів законодавства); (2) *закон має визначати всіх рівними*; (3) *наявність повноваження судів здійснювати контроль за законодавством на предмет його відповідності Конституції, а підзаконних актів – закону* [22, с. 651]. Причому осереддя змісту верховенства права, що об'єднує всі засади, які входять до його змісту, утворює положення ст. 21 Конституції України, яка визначає права і свободи невідчужуваними і непорушними. З огля-

ду на це дослідниками відмічається, що є логічним визнання в Україні найвищою соціальною цінністю одночасно з людиною, її життям, здоров'ям, честю та гідністю і недоторканністю – безпеки [22, с. 626]. Такі положення обґрунтовуються дослідниками з огляду на зміст ст. 3 Конституції України. До того ж, зв'язок феномена «безпеки» із процесуальними повноваженнями суду із забезпечення судового контролю за виконанням рішень суду підкріплюється змістом ст. 9 Закону від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII, а також виходячи зі змісту ст. 2 («Завдання та принципи цивільного судочинства»), ст. 5 («Способи захисту»), ст. 6 («Повага до честі та гідності і рівності перед судом»), ст. 10 («Верховенство права, законодавства, відповідно до якого вирішує суд справи»), ст. 267 («Визначення строку і порядку виконання рішення суду»), як і стосовно Розділів VII («Судовий контроль за виконанням судових рішень»), VIII («Провадження у справах про оскарження рішень третейських судів, оспорування рішень міжнародних та комерційних арбітражів»), IX («Визнання та виконання рішень іноземних судів, міжнародних комерційних арбітражів в Україні, надання дозволу на примусове виконання рішень третейських судів») ЦПК України; а також деякі справи окремого та наказного провадження за ЦПК України.

Отже, склад «стану захищеності» стосовно феномена безпеки визначають такі кореляти, що дозволяють застосовувати та розуміти право в дусі верховенства права, а саме: (а) *наявність правової визначеності в нормах процесуального права* (чіткості та визначеності нормативних положень (чіткості цивільного процесуального закону)), *доведеність їх до відома у процесуальний спосіб* (якщо питання стосується потреби здійснення цієї процедури судом); (б) *рівність у процесуальних правах учасників цивільного процесу*; (в) *наявність у суду повноважень здійснювати судовий контроль стосовно відповідності Конституції законодавства, а підзаконних актів – закону* (до прикладу, відповідно до ч. 6 ст. 10 ЦПК України такі повноваження надані суду, проте процедура є невизначеною та із численними прогалинами, колізіями).

Зміст же праворозуміння феномена безпеки за виділених елементів верховенства права зводиться до того, що стан безпеки зумовлюється як статикою, так і динамікою цивільного процесуального законодавства, як і способом та формою реалізації повноважень судом на ту чи іншу процесуально-правову ситуацію.

У той же час постає очевидним і те, що законодавець звів в одну соціальну цінність «безпеку» з людиною, її життям, здоров'ям, гідністю, недоторканністю. Адже під час визначення основоположних цінностей акцент у даному випадку зміщено на захищеність у судовий спосіб прав, свобод та інтересів. Із точки зору філософії прав людини, *однією з основних ознак* (тобто вказівкою на те, що це є ... – Я.М.) *права людини* є саме його «пріоритетність щодо норм позитивного права, національної безпеки, добробуту, тощо» [8, с. 925]. Це обумовлюється тим,

що права людини – права вимоги, які покладають певний обов'язок на своїх адресатів, що може полягати в повазі, захисті, сприянні та забезпеченні тощо [8, с. 924].

За таких обставин, аналізуючи проблеми пізнання феномена безпеки в цивільному судочинстві, варто відзначити, що сама проблема, як і проблема праворозуміння, не є новою для права та правового регулювання, правосфери, простору права тощо. Чимало дослідників якраз і присвятили свої наукові праці правовій безпеці, праву на безпеку, механізму забезпечення безпеки тощо на тому чи іншому галузевому рівні.

Отже, тут слід детальніше звернути увагу на основні концепції праворозуміння та підходи до з'ясування суті цього феномена у правовій сфері.

Право (особи) на безпеку перекладається в лекціях із людських прав С.П. Головатого на англійську як «right to security of the person» [9, с. 750].

У підручнику із загальної теорії права за редакцією Ю.М. Оборотова відмічається, що право на безпеку є правом четвертого покоління, і таке почало формуватися під виразом глобалізації [30, с. 77].

М.І. Козюбра право на безпеку відносить до прав третього покоління і визначає їх як колективні права. Проте зазначає, що такі можуть бути і віднесені до прав четвертого покоління [11, с. 56–57]. Їх поява викликає чи не найбільше дискусій, спектр яких досить широкий: від співвідношення «колективних» прав з індивідуальними до обґрунтованості прирівнювання їх статусу до громадянських і політичних прав [11, с. 57]. Носієм таких прав є не окремий індивід, а група осіб (певний колектив) [8, с. 67].

Однак панують й інші підходи до праворозуміння феномена безпеки у праві.

Так, у теорії права слід відмітити позицію А.М. Лободи, який комплексно віднаходить, що «*правова безпека*» – це, насамперед, «складова частина національної безпеки, зміст якої полягає у *правовому регулюванні національних інтересів* у будь-якій сфері національної безпеки, *правової захищеності національних інтересів*, що виникають у правовій сфері, а також захищеності права як визначального регулятора суспільних відносин, створенні державними та недержавними інституціями необхідних та достатніх умов для ефективного функціонування правової системи; *правова безпека особи* – стан правової захищеності інтересів людини і громадянина, які виступають суб'єктом безпекових правовідносин, від реальних та потенційних загроз у будь-якій сфері національної безпеки, за якого забезпечується реалізація її інтересів, гармонійний розвиток і баланс із інтересами інших об'єктів національної безпеки, визначено їхній зміст... (курсив власний – Я.М.)» [14, с. 10]. Вчений-дослідник також виділяє основні складові частини інституту правової безпеки, які включають у себе «правове регулювання», «захищеність національних інтересів» та «захищеність процесів паротворення і правореалізації» [14, с. 11]. Відповідно, в останньому аспекті чітко відстежується процесуальна складова частина. У той же час стає

очевидним, що «захищеність» як певний стан знаходиться у прямій залежності від процесів, тобто процедур правотворення та механізмів реалізації, якими і наповнений цивільний процес. З іншого боку, це дає підстави відходити від суто праворозуміння феномена безпеки як «суб'єктивного колективного (чи то одноособового) права», сприймати його ширше – як безпеку об'єктивного права, правової доктрини і концепції загалом. А.М. Лобода відстоює також позицію потреби вдосконалення людиноцентристського підходу в концепції щодо аргументації необхідності формування системи правової безпеки особи [14, с. 11].

О.Б. Бондар також підходить до розуміння безпеки у праві через суб'єктивне і невід'ємне благо, де приходиться до висновку, що «право людини на безпеку – це найперше найважливіше право людини, бо від нього залежать всі інші права...» [4, с. 88–93]. А в широкому розумінні право людини на безпеку – це, насамперед, «комплексне, узагальнююче, інтегральне право, право на такий правопорядок, за умов якого забезпечуються (гарантуються, охороняються і захищаються) права і свободи людини. Також, на думку дослідника, якщо безпека є об'єктом загроз, то втрачається сенс у будь-якому праві особи, навіть у праві на життя, оскільки вона (безпека) буде становити загрозу життю. Абсолютний характер безпеки людини як цінності передбачає найвищу значимість права на безпеку в системі всіх прав. Поняття безпеки людини включає також і безпеку честі та гідності, місця проживання, недоторканності житла, таємниці особистого життя, невтручання в особисте і сімейне життя, свободи думки і слова, світогляду, об'єднань, підприємницької діяльності, безпеку майна тощо» [4, с. 88–93].

О.О. Бригінець відмічає, що фінансову безпеку держави «необхідно розуміти як стан, за якого забезпечується належне функціонування всіх суб'єктів фінансових правовідносин у державі, що характеризується стійкістю до будь-яких реальних чи потенційних, зовнішніх та внутрішніх негативних впливів та спроможний забезпечити ефективне функціонування національної фінансової системи, а також її поступальний розвиток» [3, с. 6].

Цікавим є погляд науковців на дефініцію поняття «інформаційна безпека суспільства». Зокрема, М.М. Присяжнюк розглядає її як «можливість безперешкодної реалізації суспільством і окремими його членами своїх конституційних прав, пов'язаних із одержанням, розробленням, створенням і поширенням інформації, а також ступінь їх захисту від деструктивного інформаційного впливу» [23, с. 9].

Отже, за такого підходу постає очевидність того, що феномен безпеки зумовлений (а) «безперешкодною» властивістю механізму реалізації певних прав, а також, пов'язаний із (б) ступенем захисту від деструктивного впливу тих чи інших факторів, чинників тощо.

Із точки зору цивільного процесуального змісту безпеки підхід (концепція дефініції) М.М. Присяжнюка за аналогією дає можливість поглянути доволі схожі аспекти стосовно цивільного судочинства.

Зокрема, як можливість «безперешкодної реалізації» учасником цивільного процесу своїх прав, «безпека» проявляється з огляду на зміст ст. 4 ЦПК України, відповідно до якої кожна особа має право в порядку, встановленому ЦПК України, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Таке право надано й іншим особам (ч. 2). Також жодна особа не може бути позбавлена права на участь у розгляді своєї справи (ч. 5).

У той же час «безперешкодність» є основною засадою принципу «диспозитивності» (ст. 13 ЦПК України), який зводиться до того, що учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд (ч. 3 ст. 13 ЦПК України).

А «ступінь захищеності (захисту)» зумовлюється встановленням судом контролю та керівництва за реалізацією учасниками справи своїх прав та обов'язків, вживання необхідних заходів для забезпечення в судовому засіданні належного порядку тощо (ст. 214 ЦПК України); принципу пропорційності (ст. 11 ЦПК України), а також можливістю впливу на деструктивну поведінку учасників справи (ст. 262 ЦПК України («окрема ухвала»), ст. ст. 143 – 147 ЦПК України (заходи процесуального примусу)).

У цивільному праві право на безпеку подається під призвою «права на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю» відповідно до ст. 282 ЦК України. Під ним розуміється вимога до усунення небезпеки, що створена внаслідок підприємницької або іншої діяльності, яка загрожує життю і здоров'ю [16, с. 84].

М.М. Шрамкова відмічає, що процесуально-правове регулювання – це здійснення за допомогою процесуально-правових засобів нормативно-організуючого впливу на систему юрисдикційних правозастосовних відносин, що націлені на формування ефективних юридичних процедур їх реалізації [36, с. 14–15]. О.Г. Лук'янова відмічає, що якраз охоронні правовідносини стають об'єктом процесуального впливу і вимагають для своєї реалізації наявності особливого кола норм у структурі права – процесуальних норм, що застосовуються для регулювання діяльності держави, спрямованої на боротьбу з правопорушеннями та іншими аномальними проявами суспільних відносин [15, с. 72].

Проте в юридичній науці феномен «безпеки», «забезпеченості» дістав належну оцінку та доктринальне закріплення. Зокрема, в теорії права його пов'язують здебільшого із правовим режимом інформаційної безпеки [25, с. 252] або певним комплексом забезпеченості в реалізації та охороні прав та свобод.

Тут доцільно вказати, що «безпека» відрізняється від терміна «забезпечення». Зокрема, «забезпечення» в загальному вигляді тлумачиться як «задоволення певних потреб та інтересів суб'єктів діяльності, тобто надання необхідних для його існування і розвитку ресурсів, створення відповідних умов надійного функціонування механізмів, відповідальних за підтримання його життєдіяльності», а у професій-

ному значенні «це всіляка допоміжна діяльність, яка сприяє найбільш ефективному вирішенню покладених на політичні, правоохоронні, оборонні органи та ... служби завдань, зокрема у сфері управління: кадрові, матеріально-технічні.. тощо задоволення потреб.. структур...» [23, с. 15]. О.П. Кучинська, приходить до висновку, що у кримінальному судочинстві слід розглядати певний механізм забезпечення прав, який є комплексною взаємодіючою системою нормативно-правових підстав, юридичних засобів, загально-соціальних умов, а також посадових осіб та органів, що в сукупності забезпечують правомірну реалізацію прав учасників кримінального провадження, а в необхідних випадках – їх охорону, захист та/або відновлення [13, с. 157].

Варто детальніше зупинитися на контексті з'ясування основних підходів до концепції правоворозуміння саме через узагальнюючих поняття «безпеки» категорій, а саме стосовно «охорони» та «захисту» у складі безпекового аспекту.

Так, «охорона права» включає всі юридичні правила з приводу певного блага. Поняттям охорони охоплюється вся сукупність засобів, що забезпечують як розвиток цивільних правовідносин у їх непорушеному стані, так і відновлення порушених або оспорюваних прав. А *захист прав* здійснюється в тих випадках, коли право вже порушене і полягає в системі заходів, спрямованих на припинення правопорушення та усунення його наслідків...» [38, с. 263]. Потреба захисту цивільних прав виникає й тоді, коли є загроза їх порушення, вони заперечуються чи є перешкоди в їх здійсненні (права ніби є, але здійснити їх неможливо) (курсив власний – Я.М.) [39, с. 116]. Саме останній аспект є вкрай важливим не тільки для правової охорони чи відновлення порушеного права, але для виконання функцій держави із забезпечення прав, свобод громадян у перехідний період. Адже якраз у сучасний перехідний період держави та права такий і характеризується саме тією *нестійкістю, коливаннями*, коли в режимі правового регулювання вже наявні численні загрози для адекватної дії правової системи [1, с. 373, 376] тощо.

У той же час Конституцією України визначено, що кожен має право не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ч. 5 ст. 55), що закладає основи для теоретико-правової концепції питань, які пов'язані із захистом. Концепцію захисту права, як правило, пов'язують із фактом порушення, невизнання або оспорення. *Порушення* пов'язують із невиконанням юридичного обов'язку, передбаченого законом, невизнання полягає в пасивному запереченні наявності в особи права, *оспорення* – заперечення чи невизнання у конкретному юрисдикційному органі [39, с. 116].

У загальній теорії права відмічається, що міри захисту входять в таку більш широку правову категорію, як «захист права», яка, поряд із мірами захисту включає міри юридичної відповідальності та *міри безпеки* [26, с. 543]. Ознаками мір захисту є те, що вони засновані на державному примусі та є одним

із його різновидностей; закріплюються як санкції, так і диспозиції норми права; реалізуються як у процесуальній, так і в не процесуальній формі; основою їх застосування виступають різного роду юридичні факти, які можуть бути як правомірними, так і неправомірними; відстежуються в межах охоронних правовідносин; постають як багатofункціональний правовий засіб, адже здійснюють превентивну та відновлювальну функцію, а також *функцію безпеки* [26, с. 544]. А міри захисту – із загальнотеоретичної точки зору – це охоронні правові засоби, які застосовуються у випадку вчинення правопорушення або ж настання інших юридичних фактів, що переслідують собою *цілі примусу, обмеження регулювання, відновлення* і, що особливо актуально, – *забезпечення безпеки* [26, с. 544].

Також у теорії права наголошується на тому, що міри захисту та державний примус нерозривно пов'язані один з одним, якщо міри захисту передбачають різні види впливу на поведінку людини, які здійснюють компетентні органи (у нашому випадку це, зрозуміло, суд – *Я.М.*). Причому примус може бути охарактеризований як спеціальне правовідношення, яке виникає між уповноваженими на те органами та посадовими особами, з одного боку, і, суб'єктами, до яких такі застосовуються, з іншого [26, с. 546].

У цивільному процесі такі міри захисту, що можуть бути застосовані судом, можливо збагнути з огляду на зміст ч. 5 ст. 206 ЦПК України, відповідно до якої *суд не приймає відмову позивача від позову, визнання позову відповідачем у справі, в якій особу представляє її законний представник, якщо його дії суперечать інтересам особи, яку він представляє.* Також у ключі захисних, а по суті, безпекових норм можливо вказати й на ряд інших статей: **(а)** «...у випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, *суд* відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи *може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту*, який не суперечить закону...» (ч. 2 ст. 5 ЦПК України); **(б)** «...до учасників судового процесу та інших осіб, присутніх у судовому засіданні, за порушення порядку під час судового засідання або невиконання ними розпоряджень головуючого застосовується *попередження*, а в разі повторного вчинення зазначених дій – *видалення із зали судового засідання...*» (ч.1 ст.145 ЦПК України); **(в)** «... суд може постановити ухвалу про стягнення штрафу у випадках: 1) *невиконання процесуальних обов'язків*, зокрема ухилення від вчинення дій, покладених судом на учасника судового процесу; 2) *зловживання процесуальними правами*, вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству; 3) *неповідомлення суду* про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин; 4) *невиконання ухвали* про забезпечення позову або доказів, ненадання копії відзиву на позов, апеляційної чи касаційної скарги, відповіді на відзив, запереч-

чення іншому учаснику справи у встановлений судом строк; 5) порушення заборон» (ст.148 ЦПК України) тощо.

І хоча дані норми у своїй диспозиції та санкції і передбачають безпековий аспект для належного правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин чи процесуальної форми, на жаль, такі містять ряд колізій та прогалин. Це стосується, зокрема, підходів до реалізації заходів процесуального примусу (ст.ст.145, 148 ЦПК України). Адже за такого визначення судової процедури з видалення із зали судового засідання чи застосування штрафу ефективність мір захисту нівелюється. Зокрема, в разі видалення відповідача із зали судового засідання, чи обох сторін, чи значної частини сторін можна було б задатись питаннями: яким чином реалізувати право на справедливий суд (реалізувати принцип змагальності та диспозитивності), яка межа (строк) видалення; допустима кількість таких видалень та за який процесуальний період судових засідань; до яких учасників процесу не може бути застосоване видалення тощо.

Отже, як бачимо, праворозуміння феномена безпеки об'єктивно впливає з матерії права, конструкції та сутності процесуальних норм права. До того ж, наведене дає підстави більш детальноше в подальшому розглянути джерела (форми) цивільного процесуального права, як і дослідити питання, що пов'язані із сутністю та теоретико-правовою конструкцією цивільної процесуальної норми.

Узагальнює проблему сутності захисту та охорони в безпековому сенсі й потреба розуміння якраз тих питань, які пов'язуються із з'ясуванням сутності додаткових елементів феномена безпеки. Це такі кореляти, як «загрози», «конфлікти» та «ускладнення», які не тільки були пов'язаними та витікали з поведінки учасників цивільних процесуальних правовідносин, але витікали й із стану самого позитивного права; необхідності оцінки прогалин та колізій у цивільному процесуальному праві, а саме стосовно **(а)** відсутності визначеності судової процедури; **(б)** відсутності механізмів із доведення до відома учасників процесу про їх права, хід справи та етапи судового провадження; **(в)** механізмів із забезпечення судового контролю тощо.

Адже чи можливо вести мову в такому разі про забезпеченість, про стан захищеності, про стан рівності всіх учасників процесу перед законом, про можливість суду забезпечити судовий контроль? Очевидно, що не зовсім так.

Відповідь на ці питання є скоріш риторичними, адже праворозуміння сенсу безпеки у взаємозв'язку з верховенством права під призвою захищеності як «безпеки» дає можливість вести мову про принципово інший підхід до концепції розуміння «захисту» та «охорони» судом прав, свобод та інтересів. У той же час виникає можливість з'ясувати інший вимір права, правової реальності, досягнути концепцію право розуміння, до прикладу, в контексті права на безпеку, права на правову та процесуальну безпеку як сенс правосуддя перехідного періоду. Ці кореляти

характеризують стрижневість сенсу моделі правосуддя (цивільного судочинства) в період «transitional justice» [1, с. 377] як період переходу до демократичної моделі правосуддя, на яке покладено завдання із забезпечення верховенства права та встановлення належного та гарантованого демократичного режиму захисту і охорони прав і свобод людини як основної соціальної цінності держави, забезпечення її безпеки у процесуальний спосіб.

Натомість процесуальний режим як набір комплексного інструментарію з реалізації завдань цивільного судочинства, на нашу думку, можливо розглядати дещо ширше. Адже він включає не тільки сам механізм забезпеченості прав, як і забезпечення дії цивільної процесуальної форми, її стабільності, єдності та непорушності, але й є центральним елементом у такому механізмі в силу наявності суб'єктивного права, власне, *права на процесуальну безпеку*. Це пов'язано з тим, що суб'єктивне право у правовій системі є саме «центральною ланкою» [17, с. 145]. Це означає, що феномен безпеки слід розглядати, а відтак і розуміти («праворозуміти», підходити до оцінки та пізнання його додаткових граней) не тільки з точки зору системи права, але й із точки зору елементарної і в той же час центральної ланки – суб'єктивного права на безпеку.

Повертаючись до праворозуміння феномена безпеки на системно-правовому рівні, варто звернути увагу на спеціальне законодавство стосовно деяких формулюючих безпековий аспект факторів, а саме щодо потреби визначення основоположних підходів, що дають збагнути антипод захищеності, тобто ті кореляти, які руйнують стан захищеності, нівелюють його, нівелюють правопорядок, ті, з якими «бореться» правова система, встановлюючи правопорядок, право. З'ясування цього моменту зумовить та обґрунтує додаткову грань праворозуміння феномена безпеки в цивільному процесуальному праві.

У діючому Законі від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII, визначаються, що *загрозами* національній безпеці України є *«явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України; ... (курсив власний – Я.М.)»* [28]. Також у Законі від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII з-поміж інших органів державної влади за судом закріплюється цивільний контроль, як різновид демократичного контролю, що покликаний нейтралізувати загрози за принципом верховенства права, законності, підзвітності, прозорості, ефективності та результативності (ст. 4), при цьому забезпечуючи судовий контроль за виконанням рішень суду (ст. 9). Натомість поняття «ризик» у Законі від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII не закріплюється, хоча очевидно регулюється за своєю суттю апіорі, проте впливає з інших нпа, які більш детально будуть розглянуті в інших розділах [29].

Слід звернути увагу на позицію О.С. Ткачука, який цілком вивірено визначає, що, попри завдання належної судової процедури із забезпечення кожно-

му права на судовий захист, питання стосовно зловживання правом слід розцінювати саме як прояв девіації такої правової процедури (належної). Вчений-практики відмічає, що в моделі справедливо-судочинства має значення система запобіжників зловживанню процесуальними правами. До таких О.С. Ткачук пропонує відносити певні заходи протидії процесуальним зловживанням: «1) компенсаторні: а) сплата судового збору; б) правила розподілу витрат між сторонами; в) відшкодування збитків, завданих унаслідок зловживання правом; г) штраф; 2) власне процесуальні заходи: а) відмова у вчиненні дії, що містить ознаки зловживання правом; б) процесуальний естопель...» [33, с. 29]. Проте не вдаючись у дискусію про їх повноту з точки зору забезпечення безпеки в цивільному процесі, стає очевидність їх діалектичний зв'язок із заходами забезпечення стану захищеності процесуальних прав на механізм протидії деструктивних заходам («процесуальним диверсіям»), на утримання ступеня захисту системи цивільного судочинства тощо.

Отже, як бачимо, об'єкт феномена «безпеки» націлений на нейтралізацію таких явищ, чи складових частин феномена небезпеки, що націлені на *«ускладнення», «нейтарлізацію»* національних *інтересів та цінностей* (право як благо є цінністю в суб'єктивному та об'єктивному значенні). У цьому й виражається сутність його праворозуміння з точки зору цивільного процесу.

Щоправда, в Законі України «Про основи національної безпеки» від 19 червня 2003 р. № 964-IV (який втратив чинність у 2018 р.) поняття «загроза» та «ризик» також не визначалися, однак ставився акцент на основні напрями державної політики з питань національної безпеки, якими безпосередньо визначалися такі чинники, як: «сприяння усуненню конфліктів; ... адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу...; ... посилення контролю...» (ст. 8 Закону) в тих чи інших сферах (науково-технічних, економічній, соціальній тощо) [27].

Закон від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII у ст. 1 ч. 1 п. 5 розглядає демократичний цивільний контроль як *«комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана з обмеженням у визначених законом випадках прав і свобод людини, сприяння їх ефективній діяльності й виконанням покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України»*.

Феномен безпеки в цивільному процесі слід розуміти як особливий стан процесуальної захищеності судом цивільної процесуальної форми задля забезпечення реалізації процесуальних прав, обов'язків та інтересів учасників справи. А безпосередньо *цивільну процесуальну безпеку* слід розуміти у трьох значеннях: як (а) передбачену цивільним процесуальним законодавством можливість безперешкод-

ної реалізації в цивільному процесі процесуальних та матеріальних прав, свобод та інтересів, пов'язаних із розглядом та вирішенням цивільної справи судом; а також як (б) належний ступінь захисту від деструктивної поведінки учасників справи чи присутніх у залі суду осіб, як і осіб, які не є учасниками справи, але залучені до участі, інших осіб, здатних вплинути

на процесуальну форму, що націлена на долання та послаблення конфліктів між учасниками справи процесуальним шляхом (примирення); як (в) особливий стан захищеності системи цивільного процесу, що встановлює режим забезпечення контролю з дотримання судом верховенства права під час здійснення цивільного судочинства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А.П. Бушенка, М.М. Гнатівського. К.: «РУМЕС», 2017. 592 с.
2. Барак Аарон. Судейское усмотрение. Перевод с английского. М.: Издательство НОРМА, 1999. 376 с.
3. Бригінець О.О. Правове забезпечення фінансової безпеки України: автореф. дис ... докт. юрид. наук. Ірпінь: б. в., 2018. 37 с.
4. Боднар О.Б. Поняття та зміст парва людини на безпеку та його співвідношення із суміжними правами. Форум права. № 1. 2011. С. 88–93. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2011_1_18.pdf.
5. Ветютнев Ю.Ю. Аксиология правовой формы: монография. М.: Юрлитинформ, 2013. 200 с.
6. Венедіктова І.В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2014. 288 с.
7. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т.В. Ковальова. Харків: Фоліо, 2005. 767 с.
8. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т. 2 Філософія права / редкол.: С.І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац.юрід. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 1128 с.
9. Головай С. Про людські права. Лекції. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. – і – ххшв. 760 с.
10. Гусаров В. Матриця інформаційної безпеки України. Інформаційно-аналітичний центр: ІАЦ РНБО. 2014. 25.11. С. 263. URL: <http://mediarnbo.org/2014/11/25/matritsya-informatsiynoyi-bezpeki-ukrayi/>.
11. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.
12. Короткий тлумачний словник української мови: Близько 7000 слів / Уклад.: Д.Г. Гринчишин, В.Л. Карпова, Л.Г. Полюга, М.Л.Худаш, У.Я. Єдлінська; за редакцією Д.Г. Гринчишина. К.: Вид.центр «Просвіта», 2010. 600 с.
13. Кучинська О.П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2013. 228 с.
14. Лобода А.М. Правова безпека особи в сучасній Українській державі (теоретико-правове дослідження): автореф. десерт. канд. юрид. наук: 12.00.01, Нац. акад. внутр. справ. К., 2013. 20 с.
15. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. М.: Издательство НОРМА, 2003. 240 с.
16. Матвеев П.С. Бірюков В.І. Цивільне право (в схемах): Навч. посібн. К.: Алерта, 2013. 256 с.
17. Магузов Н.И., Ушакова Н.В. Возможность и действительность в российской правовой системе: монография. М.: Юрлитинформ, 2013. 272 с.
18. Методологія в праві: монографія / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін.; за заг. ред. І. Безклубого. К.: Грамота, 2017. 658 с.
19. Мінченко О. Лінгвістичний аспект у правовому пізнанні. Підприємництво, господарство і право. № 5. 2018. С. 209–213. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/5/41.pdf>.
20. Нариси з сучасної філософії: навчальний посібник для магістрів та здобувачів ступеня доктора філософії / І.А. Сайтарли, О.М. Іщенко, А.О. Приятельчук; за ред. академіка НАН України Л.В. Губерського. К.: «ФАДЕКС», 2016. 370 с.
21. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного право розуміння: монографія / Шемшученко Ю.С., Оніщенко Н.М., Зайчук О.В. та ін.; за заг. ред. Н.М. Оніщенко. К.: Видво «Юридична думка», 2013. 480 с.
22. Новітне вчення про тлумачення правових актів: навч. посібн. з курсу тлумачення правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / В.Г. Ротань, І.Л. Самсін, А.Г. Ярема а ін.; відп. ред., кер. авт. кол. В.Г. Ротань. Х.: Право, 2013. 752 с.
23. Петрик В.М., Присяжнюк М.М., Мельник Д.С. та ін. Забезпечення інформаційної безпеки держави: підручник; за заг. ред. О.А. Семчинка та В.М. Петрика. К.: ДНУ «Книжкова палата України», 2015. 672 с.
24. Поликарпов В.С. Философия безопасности (эссе). СПб. Ростов-на-Дону. Таганрог: Изд-во ТРТУ. 2001. 109 с.
25. Правовые режимы: общетеоретический и отраслевые аспекты: монография / под ред. засл. деятеля науки РФ, докт. юрид. наук, проф. А.В. Малько и докт. юрид. наук, проф. И.С. Барзиловой. М.: Юрлитинформ, 2012. 416 с.
26. Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. докт. юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки РФ А.В. Малько. М.: Юрлитинформ, 2012. 592 с.
27. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
28. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355>.
29. Про запобігання та протидію домашньому насильству від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>.
30. Оборотов Ю.М., Крестовська Н.М., Крижанівський А.Ф., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права. Державний іспит. Харків: Одиссей, 2010. 256 с.
31. Рабінович П. Прояви потребового праворозуміння в рішеннях європейського суду з прав людини. Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників ІХ Міжнародного круглого столу (м. Львів, 6–7 грудня 2013 року). Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2014. С. 238–246.

32. Советский энциклопедический словарь/ Гл. ред. А.М. Прохоров. 2-е изд. М.: Сов. энциклопедия, 1982. 1600 с.
33. Ткачук О.С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект: автореф. дис ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2016. 36 с.
34. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угоду ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
35. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015. 208 с.
36. Шрамкова М.Н. Цели, средства и результаты процессуально-правового регулирования: Общетеоретический аспект: автореф. дисс. канд. юрид. наук: 12.00.01; Пятигорский государственный гуманитарно-технологический университет. Пятигорск, 2011. 26 с.
37. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін.; під заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2017. 308 с.
38. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького Х.: Право. 2011. Т. 1. 816 с.
39. Цивільне право України: підручник / За ред. проф. Бошицького Ю.Л. та проф. Шишки Р.Б. (кер. авт. кол.). Загальна частина. К.: Видавництво Літера-К, 2014. 760 с.
40. Цивільний процесуальний кодекс України: Верховна Рада України; Кодекс України, Кодекс, Закон в редакції від 24.02.2018р. № 1618-15. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
41. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп.ред.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 1: А–Г. 672 с.
42. Ющик А.И. Диалектика права. К.: Ред. Журн. «Право Украины»; Ін Юре, 2013 Кн. 1: Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). Ч. I. 2013. 456 с.
43. CDL-AD (2011) 003rev. Report on the Rule of Law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011) on the basis of comments by Mr Pieter van Dijk, Ms Gret Haller, Mr Jeffrey Jowell, Mr Kaarlo Tuori. п. 46. С. 11.